

Az irónia visszatérése

Szelényi Iván megint provokatív könyvet írt. Azt mondja: „...ha valami unalmas, az igaz sem lehet” (34). Arról vitatkozhatnánk általánosságban és ebben a konkrét esetben is, hogy vajon megfordítható-e ez az állítás. Az viszont biztos, hogy ez a könyv nem unalmas. Sokaknak érdekes lehet, mert – tanulmánykötetről lévén szó – sokféle műfaj felvonultat. Élvezetes olvasmány a magyar szociológiatudomány és intézményrendszer kialakulásáról, az amerikai Kelet-Európa-kutatások (el)virágzásáról, *Az értelmiség útja...* című, legendás Szelényi–Konrád-kézirat sorsáról szóló, anekdotákkal fűszerezett első rész, amely a társadalomkutatás sorsát tovább kísérve kanyarog egészen mostanáig. Van a kötetben szoros szövegelemzés Max Weber uralmi típusairól, vannak benne továbbgondolásra ösztönző hipotézisek az illiberális posztkommunizmusról, a társadalmi egyenlőtlenségekről, a járadékvadászatról, és amit ezúttal csak egy kevés empiria egészít ki, leginkább a Tóth István Györggyel közösen írt fejezetben. Nem unalmas a könyv azért sem, mert hosszú időt fog át az 1960-as évektől a tegnapi napig, miközben tágas térben mozog Ausztráliától és az Egyesült Államoktól Oroszországon és Kínán át Magyarorszáig – mint ahogy szerzője is sok helyütt kutatott és tanított a világban, mielőtt néhány éve hazajött, hétköznapi élményeket, egyetemi és akadémiai tapasztalatokat, tudományos kap-

csolatok sűrű hálóját is magával hozva.

Már csak ebből a személyes helyzetből is természetesen adódik a kérdés: „...biztos, hogy nem lehetne másként csinálni?” (84). Ez pedig a Szelényi – és a frankfurti iskola – által „immanens kritikának” nevezett megközelítés. Az alapvető módszer a szókratészi értelemben vett *irónia*, amely „...nem válaszokat, megoldásokat keres, hanem kérdéseket vet fel, és ha eredményes, akkor kételyt támaszt az olvasóban korábban megkérdőjelezhetetlennek gondolt ítéleteit illetően” (30), rávezet a nemtudás felismerésére.

Erre a módszertani alapelve nem emlékszem abból a rövid időszakból, amikor Szelényi Iván kurzusára járhattam, mielőtt emigrált volna. De most az új könyvet olvasva rájöttem, mennyi mindent tanultam ezeken az órákon az értékmentes tudományról, az empiria tiszteletéről, a kritikai elemzésről. Ezt közgazdászként is igyekeztem hasznosítani, de igazi szociológus nem lettem. Így most nem szakmabeliként, hanem csak érdeklődő laikusként szeretnék két kérdéskört kiemelni a gazdag választékból: az értelmiség és a járadékok szerepét.

A társadalomtudományi értelmiség szerepváltozatait

Szelényi Iván fél évszázados horizonton mutatja be, Magyarországra összpontosítva. Két rendszerről, a szocializmusról és a kapitalizmusról

beszél, az utóbbin belül pedig két altípusról, az 1990 utáni (kvázi) liberális és a 2010 óta regnáló illiberális rezsimokról. A kádári paternalizmus idején az értelmiség az osztályhatalom felé tartott, gondolta a szerző az 1970-es években, de azóta változott az álláspontja: „...az úgy soha nem volt teljesen igaz, s ha volt is az értelmiségnek osztályhatalmi törekvése, az a rendszerváltással lekerült a napirendről” (98). Azt azonban elismeri, hogy volt egy aranykor, a szocializmus bomlása és az új rendszer kialakulása idején, amikor úgy tűnhetett, hogy az értelmiség már-már uralomra kerül. Mindannyian emlékszünk a demokratikus ellenzék fellépéseire, a tömegek által nézett *Zárórák*ra, a százezres példányszámban megjelenő napilapok vasárnapi mellékleteinek nagy hatású cikkeire – a társadalom fontosnak tartotta az értelmiséget, és az is fontosnak tarthatta önmagát. Sokan reformjavaslatokat, majd pártprogramokat írtak, többen parlamenti képviselők, mások miniszterek lettek – közvetlenül befolyásolták a döntéseket, vagy éppen átléptek a politikába. Csakhogy ekkor már „a kapitalizmus törzsszurkolójává”, „az új nagyburzsoázia élcsapatává” (97) váltak – mondja Szelényi. Szerintem az világos, hogy amikor valaki miniszter vagy jegybankelnök, akkor (és addig) nem értelmiségiként tevékenykedik. De hol húzódik az értelmiség osztályhatalmának határa? A „holdudvar”, a szürkeeminenciás-szerep, a médiabefolyás nem tartozik ide? És mindenképp egy másik „osztály” érdekeit képviseli politikusként, szakértőként vagy közíróként? (Lehet, hogy mégis érdemes volna megírni a régi könyv folytatását.)

Ettől függetlenül Szelényi bírálata jogos: akkoriban „a hatalom közelébe kerülő (ha nem is osztályhatalomba jutó) értelmiség ... többet foglalkozott publicisztikával és politikával, mint kritikai társadalomtudománnyal” (91). Ritkasággá vált az új rendszer előnyeinek és – főként – hátrányainak mérlegelése, a létező kapitalizmus szembesítése az ígéretekkel, az esetleges alternatívákkal. Ez a hiány csak súlyosbította a kialakulófélben lévő *szerepválságot*: az értelmiség kezdte elveszíteni politikai és társadalmi befolyását. A közönség szemében éppen a politikai szerepvállalás és a kritikai megközelítés háttérbe szorulása ássa alá a hitelességet, miközben a politikának egyre kevésbé van szüksége elemzésre és szakértő tanácsra. A marketing, a PR és a spin doktorság pedig nem a társadalomkutatók feladata. Az értelmiség leértékelődése valószínűleg nem Magyarország és Kelet-Közép-Európa sajátossága – jó lenne egyszer olvasni a fejlett régiókra jellemző változásról is –, de az biztos, hogy a nálunk 1998-tól és még inkább 2010 után határozottá vált a trend.

A szerepválsághoz hozzáadódik a *tudomány válsága*. A könyv bemutatja a szociológia elméleti, módszertani és politikai krízisét, ami itt a vonzerő, a radikális küldetéstudat elvesztését jelenti. Azt hiszem, sok más társadalomtudomány is hasonló helyzetben van – a közgazdaságtanról határozottan állíthatom. Lehet, hogy a Thomas Kuhn-i értelemben vett paradigmaváltás sok szempontból kellemetlen, de igencsak érdekes időszakát éljük. Az ilyen átmeneti korok jellemzője az alapkérdéseket érintő viták élénkülése, a régebben

megkérdőjelezhetetlennek tartott igazságok megrendülése, a „normál tudomány” elméleti és módszertani kereteinek megingása, a bevett fogalmak jelentésének változása. A társadalomkutatásban a tudományon kívüli tényezők, az átfogó társadalmi-gazdasági krízisek meg-alapozhatják ilyen fordulópontok kialakulását – csak egy évtizedet kell visszalépünk, hogy e fontos mozgatórugót megtaláljuk.

Az értelmiségnek ez a *kettős válsága, a társadalmi szerep és a tudományos alapok elbizonytalanodása* lehet az oka annak, hogy olyan rosszul érezzük magunkat az utóbbi időben. De van-e kiút? Szelényi Iván optimista. „Érdekes – írja –, hogy évekkkel vagy most már csaknem évtizedekkel az államszocializmus bukása után, még mindig van vonzereje annak a gondolatnak, hogy a tudomány a politika szolgálóleánya” (26), hogy a politika számára kell hasznosnak bizonyulni. Ha jól értem, akkor javaslata a visszatérés a régi tudományfelfogáshoz, az eredeti kutatói szerephez. Úgy látja, hogy megalkotható Marx és Weber nyomán a „neoklasszikus szociológia”, amelynek lényege az illetékesség visszaszerzése a nagy társadalmi kérdések megválaszolására, valamint az értelmező reflexivitás, az immanens rendszerkritika. Szükségből erényt lehet kovácsolni, mondhatjuk másképpen: ha a politika nem tart igényt az értelmiség szolgálataira, ezt nem veszteségként, hanem szabadságként és lehetőségként érdemes felfogni. Csak a politikai ambícióktól, a „pártfegyelemtől”, a törzsi szekértábor mentalitástól kellene megszabadulni, a társadalommérnöki szerepet kellene átértékelni, ami

persze nem egyszerű. Erre is áll, amit Keynes a paradigmaváltásokról mondott: „Nem az új gondolatok megértése nehéz, hanem a régiektől való megszabadulás.” Szelényi Iván szerint a váltáshoz az illiberális állam sok muníciót ad: most lehet csak igazán kritikai társadalomtudományt művelni!

De mi is az a posztkommunista illiberalizmus?

A rendszerváltás utáni kvázi liberálizmust követő második, „...egyelőre meg távolról sem konszolidált” (76) rezsím. Illiberális, menedzselt vezérdemokrácia – „legalábbis hivatalosan” a többség akarata által legitimált szisztéma, mondja Szelényi az általa újonnan felfedezett negyedik weberi legitimációs elv nyomán –, amelynek vannak prebendális/patrimoniális jegyei; a refeudalizáció valamilyen formájáról van szó, amelynek fontos eleme a patrónuskliens viszony. A jelzőknek ez a halmozása zavarba ejtő. Schlett István a politikai gondolkodás történetének tanulságai alapján azt mondaná, hogy ez a politika nyelve, amelynek lényege a barát-ellenség közötti hátrvonás, nem pedig az értelmezés. A klasszikus tudományos megközelítés ajánlása után ez érdekes fordulata a könyvnek. Igaz, hogy Szelényi Iván elméleti megalapozásra is törekszik: Max Weber uralmi típusainak kitűnő, továbbgondolásra ösztönző elemzése a jelenlegi közép- és kelet európai rendszerek leírásának teoretikus háttérét adja. Számomra itt csak az a kérdés, hogy a formálisan hasonló szerkezetek elnevezései – mint a prebendális vagy patrimoniális –, amelyek nagyon eltérő történeti kontextusban mű-

ködnek, alkalmasak-e egy rendszer immanens jellegzetességeinek leírására. Ugyanakkor az is igaz, hogy az „illiberális” kifejezés magának a rezsimnek az önmeghatározása, bár lehet, hogy ez ugyanúgy „politikai terméknek” bizonyul majd, mint a „polgári” jelző – újabban a kormányzat mintha a „kereszténydemokrácia” címkét részesítené előnyben. Mozgó célpontokat nehéz eltalálni, éppen formálódó társadalmi berendezkedéseket nehéz értékmentesen, tartalmilag megragadni. Mindenesetre most jó hipotéziseket kaptunk a további vizsgálatokhoz.

Az első kérdés rögtön az, hogy miért alakultak ki ezek a rezsimsek. A szerző is azt mondja, hogy „ha valaki tudományt akar művelni, akkor a »miért« kérdését kell feltennie és megválaszolni” – a „hogyan” gyenge kutatási kérdés, mert nem cáfolható meg (103). A könyvben az okokról nem találunk rendszerezett kifejtést, de több tanulmányban is felbukkan a *privatizáció*. Mivel ez a téma közel áll korábbi kutatásaimhoz, hadd emeljem ki ezt az egyetlen elemet. Az állami vagyon magánkézbe juttatása Szelényi szerint fontos a patrimonializmus – leegyszerűsítve: az „úrtól” kapott, hűbéresi jogon viszonylagos biztonsággal birtokolt javakra épülő rendszer – létrejöttében. „Az állami tulajdon erőltetett ütemű privatizációja ugyanis elkerülhetetlenül patrónus-kliens

viszonyokat hoz létre a privatizációt irányító szervek és a tőkével nem rendelkező hazai vállalkozók között” (215). „Mintha ez maga lett volna a maffiaállam receptje” (97). A prebendális vonásokat, azaz a tulajdonjogok további elbizonytalanítását pedig paradox módon éppen a demokrácia (látszatának) fenntartása indokolja, mert a kliensek jutalmazása és újak toborzása miatt van szükség a vagyonok újraelosztására.

A privatizációt érintő megjegyzéseimet önkritikával kell kezdenem. Az 1990-es években egyetértettem azzal az állásponttal, amit a könyv Bauer Tamástól idéz: mindegy, hogy ki és milyen áron jut az állami vagyonhoz, ha az első tulajdonos alkalmatlannak bizonyul hatékony működtetésére, akkor a verseny majd megfelelő vállalkozót

állít a helyére. Ma már világos, hogy „[a] piacokat... a magánosítás után is manipulálják” (235); az új tulajdonosok mindent megtettek azért, és sikerrel, hogy a verseny csak korlátozottan és torzítottan működhesen. A vagyont és a profitszerzési lehetőségeket nemcsak a piac, hanem (valamilyen mértékben biztosan) a politika osztotta újra.

De hogyan is kapcsolódik ez a redisztribúció a magánkézbe adás eredeti módszeréhez és üteméhez? Mint tudjuk, a rendszerváltó országok sokféle privatizációs úton

Szelényi Iván: Tanulmányok az illiberális posztkommunista kapitalizmusról. Budapest, 2019, Corvina. 261 oldal, 3500 forint.

indultak el. Volt kuponos privatizáció Csehországban (bár ez éppen nem elosztásra, hanem licitálásra épült), kaptak vagyonejegyeket állampolgári jogon Lengyelországban, Szlovéniában pedig sokáig alig vagy csak részlegesen privatizáltak. Az elemzések arra utalnak, hogy a politikai összefonódások itt sem voltak gyengék, miközben a csehek és részben a lengyelek is mintha kevésbé (vagy legalábbis kevésbé stabilan) váltak volna „illiberálissá”. Magyarországot nemzetközi összehasonlításban a leginkább piaci módon privatizáló államnak szokás tekinteni. Szelényi Iván az eladások mellett felbukkanó elosztást, a kárpótlási jegyet és a kedvezményes hitelt a patrimonializmus jegyének tekinti, de ezek a teljes bevételhez viszonyítva kis jelentőségűek voltak. Miért lettünk mégis ennek az új berendezkedésnek az éllovasai? Az eredeti privatizációs eljárás számított, vagy (például) a továbbadás módja és mértéke, a Soós Károly Attila által kiválóan bemutatott másodlagos folyamatok? Esetleg olyan tényezők, mint a szocializmusnak a társadalmi-gazdasági szerkezetekben megmutatkozó öröksége vagy a politikai aktorok erőviszonyai és döntései, ahogy Dorothea Bohle és Greskovits Béla Szelényi által is kitűnőnek tartott összehasonlító kötetével érvel? A rezsimek kialakulásának összefüggését a magánkézbe adással érdemes lesz tovább elemezni.

A gyors privatizáció az alapja annak a hipotézisnek is, „...hogy a járadékok szerepe a posztkommunista gazdaságokban – különösen azok illiberális változatában –, akár meghatározónak is tekinthető” (215). A mesterséges felpörgetés elosztásos

módszerei ugyanis olyan patrónuskliens kapcsolatokat építenek ki, amelyek az új tulajdonosokat a profit mellett vagy ahelyett járadékhoz is juttatják – írja a Mihályi Péterrel közösen jegyzett tanulmány. Mielőtt azonban az átalakuló országokról esne szó, a járadékok taglalásakor ismét kitágul a horizont. Az elemzés Piketty nagy hatású könyvének bírálatával indul, amely a fejlett államokon belüli egyenlőtlenségekről szól. Engem Szelényi meggyőzött arról, hogy a gyorsan népszerűvé vált francia szerző nem határolja el élesen a járadékot a profittól, pedig a kétféle jövedelem keletkezési módja, társadalmi és gazdasági hatása is különböző. (Az igény elméletileg jogos, de kielégítése „empirikusan szinte megvalósíthatatlan” – 202.) Ehhez kapcsolódik annak az alapvető tételnek a részletes kifejtése, hogy a jövedelmi-vagyoni különbségeknek nemcsak a mértékük lényeges, hanem legalább annyira a forrásuk is. Piketty szerint az egyenlőtlenségeket a kapitalista piacgazdaság mechanizmusai magyarázzák, a Szelényi–Mihályi szerzőpáros szerint pedig részben prekapitalista jelenségek (etnikai, faji, vallási diszkrimináció), részben a feudalizmus rendi struktúrájára emlékeztető intézmények, mindenelekőtt a járadék, azaz éppenséggel egyfajta piaci kudarc.

A járadék ugyanis monopóliumokból ered, olyankor keletkezik, „...ha a természetesen szűkös vagy mesterségesen szűkössé tett, de sokak által szükségeltetett termékeket vagy szolgáltatásokat előállító javak (*assets*) kevesek kezében összpontosulnak” (215) – szól a meghatározás. Ide tartozik a klasszikus (ricardói és marxi) földjáradékon kívül a Piketty

által is részletesen bemutatott öröklés. Ennek azonban ma már világszerte fontos eleme az ingatlan és – tágítják tovább a kört a szerzők, részben Stiglitz nyomán – a humán tőke, az elit iskolákban szerzett diploma és kapcsolati háló. De járadék keletkezik például a zárt, kivételezett foglalkozási csoportok méretének mesterséges korlátozásából, ami a minőség biztosítására hivatkozik ugyan, de valójában a kínálatot, a presztízs inflálódását és a jövedelem elaprózását akarja kordában tartani (régén a céhekkal, ma többek között az orvosi diplomák honosításával vagy az akadémikusok, magas kitüntetésben részesítettek számának megkötésével). Emellett ide tartozik minden természetes vagy az állam által teremtett monopólium, a „testre szabott” közbeszerzés, a patrónus-kliens viszonyok széles skálája. Mivel így a járadékok nagy részét a világvárosok jobb negyedeiben lévő lakásoktól az oktatáson át a patronázsígnak a felső középosztály szerzi meg, jogosnak látszik a szerzőpárosnak az az érvelése, hogy a jövedelmi különbségeket nemcsak a létra legtetején, a szupergazdagokat nézve érdemes elemezni, hanem a népesség felső tíz-húsz százalékánál.

Mi a baj a járadékokkal? Nem önmagában az – állítja a tanulmány –, hogy egyenlőtlenséget teremtenek, hanem ennek módja, társadalmi-gazdasági következménye káros. Egyrészt aláássa a kapitalizmus, a magántulajdon erkölcsi legitimitását, gátolja a mobilitást (az „amerikai álmot” valóban álmot marad), másrészt nem új érték előállításából, hanem a meglévő vagyonok, jövedelmek újraelosztásából származik, torzítja a hatékony forrásallokációt,

ezért veszélyezteti a növekedést és a jólétet. A járadékok bázisán alakul ki „...a patrimonialis középosztály, amely az »illiberális demokrácia« fő politikai támasza” (202) – mégpedig mindenhol. De míg a járadék „...a szabadpiac által uralt gazdaságokban ... másodlagos szerepet játszik, ... egyéb gazdaságokban ez a meggazdagodás fő forrása” (215). Az „egyéb” kategóriába tartoznak a volt szocialista országok is, amelyekben a járadékvadászat három fő formát ölt: a politikai elit foglyul ejti a piacot, az oligarchák foglyul ejtik az államot, vagy egy autokrata vezető foglyul ejti az oligarchákat. A szerzők is utalnak rá, hogy ezeknek a feltevéseknek egy részét majd csak később lehet igazolni, amikor kiderül, hogy milyen mértékben érvényesül a járadékokból felhizlalt tulajdon biztonsága, örökölhető-e a kivételezett helyzet és gazdagság. Az viszont már a ma kérdése, hogy társadalom és a vagyon mekkora része lehet érintett (nem megint csak a felső egy százalékról, egy ezrelékről van-e szó, mint ahogy erre az oligarchák említése utal?), vagy hogy milyen megszilárdító, illetve destabilizáló mechanizmusok épülnek be a rendszerbe.

Az érintett körrel kapcsolatban a könyv legvégén furcsa szóhasználat bukkan fel. „A piacon megtermelt jövedelmek egy részét a társadalmi béke és stabilitás érdekében transzformálni kell járadékokra, legyenek azok szociális juttatások, betegbiztosítás vagy nyugdíjbiztosítás” (242). Vagyis az eddig vizsgált járadékoktól eltérően ilyen juttatás sokaknak jár, mégpedig jogszabályok alapján, jórészt nem kirekesztő, hanem inkluzív, célja az egyenlőtlenségek mérsék-

lése, a kapitalizmus legitimitásának erősítése. Lehet, hogy a gazdasági növekedést nem serkenti (bár ez sem biztos, hiszen így a tőkések számára olyannyira fontos piaci kereslet bővül) – de ez a jóléti állam receptje, amely az elmúlt több mint fél évszázadban a nemzeti jövedelem felét-harmadát ilyen kiadásokra fordítja. Ha a mai magyar helyzetet nézzük, akkor a kedvezményezettek csoportjának kiterjesztéséről van szó a rezsicsökkentés vagy az új családtámogatási rendszer esetében (ez utóbbit már nem mindenki, csak az arra érdemesek kapják), vagy amikor a kormányzat az „oligarcháknál” jóval szélesebb vál-

lalkozói rétegeknek juttat az európai uniós forrásokból. Ez volna az egyik stabilizáló elem, az az ár, amelyet a „patrimoniális” rendszer a demokratikus keret fenntartása érdekében fizet? Esetleg érdemes megkülönböztetni a járadékok több típusát, az összehasonlító elemzéseknek a Szelényi Iván által kedvelt módszerével haladva tovább az általa vágott ösvényen.

Mindenkinek ajánlom a könyvet, akiket ezek a kérdések kutatóként vagy állampolgárként érdekelnek, és eltöpreng azon, hogy az értelmiség fegyvere talán nem a politika közvetlen befolyásolása, hanem a kritikai tudomány, az irónia.

Szerzőink könyvei

